

REFERENCES

1. Rusanivskyj Vitalij Makarovych // Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukraïny. 1920 – 2005. Materialy do istoriji. – K. : Dovira, 2005.
2. Rusanivskyj V.M. *History of Ukrainian literary language* [Istorija ukraïnsjkoji literaturnoji movy] : Pidručnyk / V.M. Rusanivskyj. – K. : ArtEk, 2001.
3. Rusanivskyj V.M. *In the word – the eternity (language of texts of T.G. Shevchenko)* [U slovi – vichnist (mova tvoriv T.G. Shevchenka) / V.M. Rusanivskyj ; NAN Ukraïny ; In-t movoznavstva im. O.O. Potebni. – K. : Nauk. dumka, 2002. – 240 s.

Дата надходження до редакції – 3.10.2016 р.
 Дата затвердження редакцією – 31.10.2016 р.

УДК 811.161.2'38:398(477)

Росовецький С. К.

**ДО ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
 ОДНІЄЇ З ДУМОВИХ ФОРМУЛ.
 СТАТТЯ ПЕРША**

***Анотація.** Пропонується спроба дослідження думових формул не в річищі формульної "граматики" (А. Б. Лорд), але іманентно, як явищ лінгвостилістичних. Розрізняються епічна формула (за М. Перрі) та "формульний вираз" (А.Б. Лорд), але останній розглядається як повторюване словосполучення, що походить із епічної формули. Для аналізу обираємо формулу "молитва невольників про повернення у вітчизну" та "формульні вирази", генетично з нею пов'язані. Було вивчено фіксації 43 варіантів формули та 9 пов'язаних із нею "формульних виразів" у 50 думках, записаних 23 збирачами (ще у 4 записах збирача не названо) від 22 кобзарів і лірників, названих за ім'ям, та 6 анонімів. Відзначимо регіональний характер формули, яка побутувала, в першу чергу, на Полтавщині. Вона, за деякими винятками, закріплена за циклом "невільницьких" дум. Випадки творчої інтерпретації словесного одягу формули М. Бондаренко і К. Лазаренком тільки підкреслюють переважно стереотипний та*

традиційний характер використання її загалом кобзарів і лірників. Вільний вірш думи зумовлює своєрідність закріплення формули метрикою.

Ключові слова: дума, епічна формула, формульний вираз, варіант, кобзар, лірник, вірш.

Інформація про автора: Росовецький Станіслав Казимирович – доктор філологічних наук, професор; професор кафедри фольклористики; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. E-mail: js_rosevzki@inbox.ru.

Rosovetsky S. K.

TOWARDS LINGUOSTYLISTIC INTERPERTATION OF ONE OF THE DUMA'S FORMULA. THE FIRST ARTICLE

Abstract. *The author offered an attempt of research of duma's formulas not in the pattern of formulaic "grammar" in Parry-Lord theory, but investigated immanently, as the lingua-stylistic phenomena. We differentiate an epic formula (M. Parry) and "formulaic expression" (A.B. Lord), but the last is examined as the repeated combination of words, which inherits from an epic formula. For an analysis we elected a formula "prayer of slaves about returning in a fatherland" and "formulaic expressions", which came genetically from this formula. There were investigated records of 43 variants of formula and 9 related to it "formulaic expressions" in 50 dumas, that were written by 23 collectors (yet in 4 records collectors are unknown) from 22 kobza-players and lira-players, names identified, and 6 anonyms.*

As known, an epic singer acts at the same time both as a folklore creator, "author" of certain variant of epic work, and as a certain translator of an epic tradition. We will consider the variants of selected formula for kobza-players and lira-players in first place, and then will make attempt to give it a statistically generalized look, as on the certain phenomenon, thought to be impersonal epic tradition, analysed on lingua-stylistic levels.

We mark regional origin of formula, which existed, above all things, in Poltava region, though some records are done in Kharkiv and Sumy regions. It, with some exceptions, attached to the thematic cycle of "slave" dumas ("Weeping of slaves", "Weeping of slave", "Marusia Boguslavka",

"Ivan Boguslavec", "Samiilo Kishka"), outside which it, in a brief form, is used in the variants of dumas "Storm at the Black seaside" and "Oleksij Popovich", where death substitutes the Turkish captivity at-sea, or every misfortune, which expects a man.

In the unique record of duma "Three Samara Brothers", where this formula is used, the pertinent fragment tells about a danger to get into the captivity for "Turks and yanichars". The formula was used by a kobza-player M. Kravchenko in the author's composition about the events of 1905 revolution. Formula expressions, that stem from the components of the considered formula, are also used only in the circle of the indicated duma's subjects. The single cases of creative interpretation of verbal clothes of formula of M. Bondarenko and K. Lazarenko only underline stereotypical and traditional use of duma's formula by majority of kobza-players and lira-players. A free verse of duma is niether hexameter nor desyaterac, where the liberty of it's verse line is forming.

In the second part of work we will appeal to the statistical working on found variants of the formula "prayer of a slaves about returning into a fatherland" and formulaic expressions which originate from it.

Key words: duma, epic formula, formula expression, variant, kobza-player, lira-player, verse line.

Information about author: Rosovetsky Stanislav Kazimirovich – doctor of philology, professor; professor of the department of folklore studies; Institute of philology; Kyiv national Taras Shevchenko university. E-mail: js_rossovezki@inbox.ru.

Росовецкий С. К.

К ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ОДНОЙ ИЗ ДУМНЫХ ФОРМУЛ. СТАТЬЯ ПЕРВАЯ

Аннотация. Предлагается попытка исследования думных формул не в русле формульной "грамматики" (А.Б. Лорд), но имманентно, как явлений лингвостилистических. Различаются эпическая формула (М. Перри) и "формульное выражение" (А.Б. Лорд), но последнее рассматривается как повторяемое словосочетание, которое происходит из эпической формулы. Для анализа избираем формулу "молитва невольников о возвращении в отчизну" и "формульные выражения", генетически с нею связанные. Было изучены фиксации 43 вариантов формулы и 9 связанных с ней "формульных выражений" в 50 думах, записанных 23 собирателями

(ещё в 4 записях собиратель не назван) от 22 кобзарей и лирников, названных по имени, и 6 анонимов. Отметим региональный характер формулы, бытовавшей, в первую очередь, на Полтавщине. Она, за немногими исключениями, закреплена за циклом "невольнических" дум. Случаи творческой интерпретации словесной одежды формулы в исполнении М. Бондаренко и К. Лазаренко только подчеркивают преимущественно стереотипный и традиционный характер использования её большинством кобзарей и лирников. Свободный стих думы обуславливает своеобразие закрепления формулы метрикой.

Ключевые слова: дума, эпическая формула, формульное выражение, вариант, кобзарь, лирник, стих.

Информация об авторе: Росовецкий Станислав Казимирович – доктор филологических наук, профессор; профессор кафедры фольклористики; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. E-mail: js_rossovzki@inbox.ru.

Як тільки М. Перрі, один із творців "формульної теорії" епосу або "теорії Перрі-Лорда" висловив її перші ідеї [9], їх було прикладено до думових формул видатним українським фольклористом Ф. Колесою в статті "Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверстування дум" (1937). Він розглядав епічні "традиційні формули" як одну зі складових частин техніки "імпровізаційного стилю дум". Сам Ф. Колеса зосередився на описі "формул закінчення" в думовому епосі, використовуючи свої спостереження, по-перше, у полеміці з П. Житецьким і В. Перетцем як свідчення "понад усякий сумнів про усну техніку їх (дум – С. Р.) складання і передавання", по-друге, як інструмент для виявлення в думах пізніших нашарувань, по-третє, для "групування" їх у цикли та для підкріплення своєї гіпотези про послідовність виникнення цих циклів і окремих дум [2].

У теоретичному обґрунтуванні формульної теорії засновники її залюбки звертались до аналогій із граматикую. Зокрема, А.Б. Лорд писав: "Розглядаючи моделі та системи усного оповідного вірша, ми насправді спостерігаємо "граматику" цієї поезії, причому ця граматику ніби накладається на граматику відповідної природної мови. Використовуючи

.....

інший образ, можна сказати, що поряд з граматиною мови ми виявляємо певну особливу граматику, необхідність якої зумовлено версифікацією" [3, с. 49]. Але ж можливе дослідження думових формул і як таких, іманентно, "із середини", як явищ лінгвостилістичних. Пропонований підхід дає можливість, з одного боку, встановити деякі закономірності їхньої внутрішньої побудови, з другого боку, дещо уточнити уявлення про своєрідність функції епічної формули в думі. Важливою вважаємо й можливість придивитися до явища фольклорного варіювання на лексичному та іншому рівнях мовної структури.

Ми виходимо з класичного визначення епічної формули, поданої М. Перрі: "група слів, що регулярно зустрічається в тих же метричних умовах і служить для висловлення тієї або іншої суттєвої ідеї" [3, с. 14]. Останні слова визначення в оригіналі, "essential idea" [8, р. 30], перекладаємо як "суттєва ідея", хоч варто враховувати й запропонований російськими перекладачами варіант: "основного змісту". В перспективі цього визначення "епічна формула" виступає як певний інваріант, що втілюється в конкретних фрагментах тексту епічного твору. У визначенні М. Перрі принципово важливим є закріплення "епічної формули" метрикою, а звідси – і в музичній формі виконання твору. Що ж до словесної форми, то ця "група слів" може варіюватися, бо "формули – це не закам'янілі кліше, як про них прийнято думати, навпаки, вони здатні змінюватися і часто породжують велику кількість інших, зовсім нових формул" [3, с. 14-15]. Важливим є для нас також визначення А.Б. Лордом "формульного виразу": "Формульним виразом я називаю вірш або піввірша, що будуються за зразком формули" [3, с. 14]. Ми ж, відповідно до специфіки віршової структури думи, будемо інтерпретувати "формульний вираз" трохи інакше, як повторюване словосполучення, що походить з епічної формули.

Для аналізу обираємо формулу "молитва невольників про повернення у вітчизну" та "формульні вирази", генетично з нею пов'язані, з дум, зібраних в антологіях К. Грушевської [5; 6], Б. Кирдана [4] та 1-го тому новішого п'ятитомника "Українські

народні думи" [7], елюмінуючи лише тексти, записані від фольклориста О. Сластіона та архітектора і художника Г. Ткаченка. Було вивчено фіксації 43 варіантів формули та 9 пов'язаних з нею "формульних виразів" у 50 думках, записаних 23 збирачами (ще у 4 записах збирача не названо) від 22 названих за ім'ям кобзарів і лірників та 6 анонімів. У зв'язку зі специфікою нашого аналізу тексти, записані та видані "ярижкою", транслітеруємо сучасною українською графікою.

Як відомо, епічний співець виступає водночас як фольклорний творець, "автор" певного варіанту епічного твору і як певний транслятор епічної традиції. Ми спочатку розглянемо варіанти обраної формули в кобзарів і лірників, а потім спробуємо кинути на неї погляд статистично-узагальнений, сказати б, саме як на певне явище ніби безособової епічної традиції, проаналізоване на лінгвостилістичному рівні.

Найбільш повний набір компонентів формули "молитва невольників про повернення у вітчизну" демонструє нам запис С. Линьової думи "Плач невольників" 1903 р. на фонограф від кобзаря Михайла Кравченка з села Великі Сорочинці Полтавської губернії:

Ой визволь, Боже, бідних невольників
А з тяжкої неволі турецької, бусурменської,
На тихії води,
на яснії зорі,
На край веселий,
А між людей хрещен[их]
Ой та на святоруський берег
в городи християнські [7, с. 146].

Відзначимо, що такий самий склад компонентів, із деякими відмінностями ("Господи" замість "Боже", короткі форми прикметників до "води" та "зорі", "города" замість "городи") демонструє й текст цієї думи, виданий П. Кулішем 1874 р. [7, с. 213], але це, можливо, компіляція. Судячи з нашої вибірки, найчастіше звертався до цієї формули саме М. Кравченко. Він використав її під час трьох виконань думи "Плач невольників", у записах С. Линьової, кобзаря В. Шевченка

1904 р. [4, с. 103–104; 441] та О. Сластіона 1909 р. [7, с. 166], а також у своїх версіях дум "Плач невольника" в записі Д. Яворницького 1903 р. [7, с. 248] і "Маруся Богуславка" в записі Ф. Колесси 1908 р. [7, с. 312]. Слід відзначити, що М. Кравченко звернувся до скороченого варіанту цієї ж формули в другому варіанті свого відгуку у жанровій формі думи на події повстання у Великих Сорочинцях 1905 р., записаній О. Сластіоном 1908 р. Тут вже арештовані селяни, проклинаючи "Филоненка-полковника", молять:

То визволь нас вже, визволь, Господи, з оцієї каторги
 Із темної темниці на край веселий,
 Міждо мир хрещений!" [4, с. 417].

Зразок такого скорочення формули кобзар-поет міг знайти в усній традиції. Так, ще 1805 р. невідомий збирач фольклору, в якому за традицією вбачають В. Ломиковського, записав варіант думи "Іван Богуславець", де використав трирядковий варіант цієї формули [7, с. 366]. "Формульний вираз" "городи християнські" М. Кравченко вжив і в складі нової формули "звертання до сокола" особливого варіанта думи "Плач невольника" в записі Ф. Колесси 1908 р. [7, с. 264].

Параметри варіювання формули в текстах М. Кравченка слід визнати за помірні (порівн.: [1]). За спостереженням А. Лорда, "дієслова, що означають найчастіше в оповіді дії, інколи самі собою складають закінчену формулу, що заповнює перший або другий піввірш" [3, с. 47]. У нашій формулі чоловік і єдине дієслово – це "визволь". У М. Кравченка воно зовсім не варіює. Найменування об'єкта молитви розподіляється між "Господи" (4) і "Боже" (3). Самоозначення молитовників – це або "нас" (3), або "бідних невольників" (3, в одному випадку з "усіх" на початку словосполучення). "З неволі" (5) кожного разу супроводжується епітетом "тяжкої" у препозиції та в одному випадку додатково в постпозиції "турецької, бусурменської". Локус, куди треба перемістити невольників, описується найчастіше епітетними комплексами. Через ідеологічну значимість веде перед епітет "хрещений" (6), що виступає у функції "ключового слова" (А. Лорд): саме до нього приєднуються варіанти означуваного

"мир" (4), "народ" (2) у постпозиції. Світський аспект похвали локусу передається епітетним комплексом "край веселий" (4). Тричі виникають подвійні або чотирьохслівні епітетні комплекси про води і зорі, але лише в одному випадку вживано поетичну форму на "її". Ще маємо "городи християнські" (3, в тому числі у "формульному виразі") і "святоруський берег" (2).

Лірник Іван Скубій з Полтавщини використав зазначену формулу у своїх варіантах дум "Плач невольника" [7, с. 258] і "Маруся Богуславка" [7, с. 314] і так само, як і М. Кравченко, вжив "формульний вираз" "городи християнські" у варіанті "Плачу невольника" [7, с. 261] (всі записи О. Сластіона). Не змінюючи форми та не варіюючи іншим способом компоненти формули, І. Скубій досить вільно міняє їх місцями, при цьому в першому випадку він не застосовує у формулі епітетний комплекс про води й зорі, а в другому – "городи християнські".

Думи "від М. Бондаренко" записував на Полтавщині у 1901–1903 рр. П. Мартинович. Ця співачка ("стиховнича") відзначилася найбільшою амплітудою творчого опрацювання зазначеної формули. Так, в одному із записів думи "Плач невольників" вона прорецитувала дуже скорочений її варіант, не в кінцівці, а в експозиції ("Визволь нас, Господи Небесний, / Із турецької, з бусурменської неволі..." [7, с. 132]), і так само, але без "Небесний", ще в одному записі [7, с. 148]. Зате в іншому варіанті цієї ж думи перед формулою вона ставить таке ж її скорочення, а продовжує його авторською вставкою: "Хто в цій проклятій турецькій землі проживає, / Той у собі ніколи од радості не має" [7, с. 147; у видання: "одрадосты"]. У самій же формулі доповнює епітетом "святій" у препозиції обидві компоненти виразу про води й зорі, а інший вираз ампліфікує: "І в християнський мир хрещений" [7, с. 147]. Перше доповнення надає формулі язичницького забарвлення, друге посилює її християнський характер. Отаке відбиття двовірства співачки! В записі думи "Плач невольника" до традиційної за складом формули після слів "на яснії зорі" додано: "На місяць ясний / І в світ прекрасний / До роду, до родини / І до вірної дружини" [7, с. 242–243]. Зрозуміло, що в творчій свідомості співачки "яснії

зорі" потягнули за собою уявлення про "місяць ясний", а продовження "І в світ прекрасний" завдячувало своєю появою вже римі. Останні ж два вірші складають особливу формулу, де епітет "вірна" подобався, мабуть, співачці як жінці. Так само і в своїй версії думи "Буря на Чорному морі", записаній П. Мартиновичем у 1901–1904 рр., "стиховнича" намагається надати формулі певної життєвої узагальненості:

Визволь, Господи,
Невольників з неволі,
Весь мир хрещений у полі,
Козака в дорозі [7, с. 792].

Натомість цілком традиційно, скорочуючи лише останні вірші, подає М. Бондаренко формулу в своїй версії думи "Маруся Богуславка" у записі П. Мартиновича початку ХХ ст. [7, с. 301].

Кобзар Мусій Кулик (Гордієць) у своїх двох варіантах думи "Плач невольників", записаних близько 1885 р. В. Горленком, а 1887 р. В. Горленком і П. Мартиновичем, використовує майже тотожні варіанти формули, в якій замінює місцями лише два епітети, так що вийшло: "У край хрещений, / У мир веселий" [7, с. 130, 132]. Майже тотожні формули в нього через те, що одного разу подає форму "городи", другого раз "города". Вживання архаїчного "город" в значенні "місто" потягло за собою асоціацію з російською формою "города", таку ж заміну бачимо в запису цієї думи М. Костомарова 40-х рр. ХІХ ст. [7, с. 127], у записі П. Куліша 1874 р. [7, с. 213], в записі О. Сластьона 1908 р. від І. Скубія [7, с. 258], у варіантах формули Є. Мовчана в записах 1950, 1956 і 1961 рр. [7, с. 176; с. 185; 4, с. 113], а також у варіанті "формульного виразу" в записі Ф. Колесси 1908 р. від М. Кравченка [7, с. 264]. У чийй свідомості, співця чи фольклориста, в кожному окремому випадку відбувалася ця заміна, встановити неможливо.

Від славного Остапа Вересая в 1881 р. К. Ухач-Охоровичем було записано думу "Плач невольників" з нашою формулою цілком традиційного складу, при цьому в епітетному комплексі про води й зорі бачимо форми закінчень прикметників

на "-іі" та "-ії", компоненту про берег немає [7, с. 129]. Немає його, хоч за контекстом якраз був би на місті, і в варіанті використання цієї формули в думі "Буря на Чорному морі" в запису від цього кобзаря, зробленому П. Чубинським, О. Русовим і М. Лисенком 1873 р. [7, с. 784]. Отже, вже від своїх вчителів О. Вересай сприйняв цю формулу в усіченому вигляді.

Про існування такої ж стереотипної конструкції, власне, особливої формули свідчать й інші використання нашої формули в думі "Буря на Чорному морі", де два брати ледве не потонули, але

стали вони к берегу випливати,

За білий камінь руками хватати

І на берег виступати

На край веселий,

Миждо мир хрещений [7, с. 788].

Це ми процитували запис П. Мартиновича від кобзаря Т. Магадина 1876 р. на Полтавщині, але ж подібні фрагменти маємо в записах П. Лукашевича, можливо, від кобзаря І. Стрічки [7, с. 778] та Є. Судовщикова 1852-51 рр. у м. Яготин від кобзаря Ф. Алексеєва (Крячківського) [7, с. 787].

"Великий кобзар", як називали його сучасники, Іван Кравченко-Крюковський використав дуже скорочений варіант зазначеної формули ("Винеси, кажуть, нас, Господи мілосердний, / Между мир хрещений, / На край веселий!") [7, с. 534]; це запис В. Горленка початку 80-х рр. XIX ст. думи "Самійло Кішка". Проте ті ж структурні частини формули (дієслово "винести" замість "визволити", епітет до "Господи" та два наступні компоненти, але в іншій послідовності) цей співець з'єднав у варіанті думи "Олексій Попович", записаному тим же фольклористом, як те, чому козаки "дивом дивували" [7, с. 632–633]. Подібний скорочений варіант формули знаходимо в записі думи "Три брати самарські" [кир, с. 98], зробленому В. Харьковим 1930 р. на фонограф "від лирн.[ика] Г. Обличенко" [7, с. 441].

Тепер розглянемо фіксації нашої формули, зроблені вже в радянські часи, коли склалися умови, несприятливі для збереження думового епосу. У 1924 р. П. Мартинович записав

від лірника О. Довгополова думи "Плач невольників" і "Плач невольника". У першому записі формулу скорочено до 5 рядків, але один з них виник як результат творчості виконавця: вірш "С (так!) тяжкої неволі" він продовжив за контрастом: "На вольную волю...") [7, с. 169]. У другому записі збережені компоненти скороченої формули подано традиційно, але ж їх вільно поміняно місцями: "Визволь нас, Господи, на святоруський берег, / На край веселий, / Між мир хрещчений, / На тихі води, / На ясні зорі, / У городи християнські!" [7, с. 266]. У цьому ж записі на початку у звертання до сокола вмонтовано "формульний вираз" "У городи християнські" [7, с. 264]. До речі, таке ж поєднання "формульного виразу" із формулою-джерелом бачимо вже в записі 1874 р. П. Куліша, але формулу подано коротше [7, с. 267, 269].

П. Мартинович зробив 1932 р. три цікаві для нас записи від кобзаря Терентія Жадана (Дирди), це два варіанта "Плачу невольників" і варіант "Марусі Богуславки". В першому варіанті "Плачу невольників" формулу максимально скорочено: "Ой визволь нас, Господи, с турецької неволі, / У мир хрещений, / У край веселий" [7, с. 170]. У другому формулу в достатньо повному вигляді (без компонента про берег) поділено на дві частини, що виступають як початок і кінцівка молитви невольників [7, с. 171]. У третьому записі формулу подано у формі, що змушує замислитися над реальними закономірностями поділу тексту думи кобзарями на віршові рядки:

Визволь, Господи, всіх невольників у землю християнську, у мир хрещчений,

В у край веселий [7, с. 338].

Від лірника В. Гончара 1930 р. В. Харков записав два варіанти "Марусі Богуславки". Варіанти практично ідентичні, тільки частки перерозподілено. В одному "Визволь, Боже, а бідного невольника", в другому – "Боже ж ти"; в одному частку "жи" вставлено лірником після слова "мир" ("А в мир жи хрещений") [7, с. 336], а в другому в іншому рядку ("А на край веселий, жи") [7, с. 329]. Вираз про води та зорі займає в одному

тексті два рядки, в другому – один. Це знову інформація до роздумів щодо розподілення на вірші.

П. Барановський 1951 р. і невідомо коли анонім у ІМФЕ записав від лірника Аврама Гребеня із Черніговщина дві максимально, до трьох-чотирьох рядків, скорочені варіанти формули. Перший, у думі "Плач невольників", складається з компонентів про берег, край та мир [7, с. 180]. Другий, у думі "Маруся Богуславка", дає такий текст: "Та визволи нас, Господи, / У ріднії села, / У край веселий, / Межди люд хрещений!" [7, с. 350]. Зрозуміло, що рядок-новація з'явився у пошуках рими до "веселий", але ж відбулося це не під час даного виконання, не імпровізаційно.

Від кобзаря Єгора Мовчана було зроблено анонімними співробітниками ІМФЕ записи трьох варіантів "Плачу невольників". Формула відновлюється тут за певною сталою моделлю, відміни незначні. В одному зі звертань до Господа сказано "винеси" [7, с. 185], в двох інших тут повтор "визволь, визволь". В усіх трьох немає компонента про берег, але формулу завершено таким чином:

Між народ хрещений!

В города християнські, до отця, до ньки

До роду, родини сердечної, гей!" [4, с. 113].

Тепер розглянемо втілення формули в поодиноких записах від відомих науці співців і анонімів. Таким є вже згаданий запис думи "Плач невольників", зроблений М. Костомаровим в 40-ві рр. ХІХ ст. у Харківській губернії. Формулу відтворено традиційно й досить повно, немає лише компонента про "берег" [7, с. 127]. П. Лукашевич, ймовірно, 1832 р. записав варіант думи "Плач невольника" з нашою формулою у скороченому до трьох віршів вигляді [7, с. 239], це ж бачимо в записах М. Сперанського, Г. Бокалова, В. Данилова 1902 р. від кобзаря Т. Пархоменка [7, с. 246], тільки тут компоненти про "край" і "мир" мають по окремому віршу. У варіанті формули в записі "Плачу невольників" М. Яворницького від кобзаря Степана Пасюги, зробленому на початку ХХ ст. [7, с. 167], таке ж закінчення, яке пізніше рецитував Є. Мовчан. У

.....

записі М. Неговського від кобзаря Петра Колибаби у Харківській губернії (до 1874 р.) немає епітетів, що характеризують неволю, берег тут "руський", а замість "На тихі води" з'явилося "На простій дороги" [7, с. 128]. В старому архівному записі М. Білозерського "від кобзаря" думи "Олексій Попович" Господь має визволити невольників "Пред отцеву молитву, / Пред матчине порожденіє" [7, с. 599].

Про деяке переосмислення формули свідчать і ще не розглянуті її варіанти в записах "Марусі Богуславки". Якщо запис П. Мартиновича 1886 р. "від лирн.[ика] С. Чекана" Полтавської губернії просто скорочує формулу [7, с. 295], то один з її рядків у записі М. Неговського від кобзаря Миколи Ригоренка в Харківській губернії звучить як "З віри бусурменської" [7, с. 292]. У запису А. Метлинського від того ж кобзаря в молитві йдеться про "сімсот бідних невольників" [7, с. 293]. У записі П. Мартиновича початку ХХ ст. "від К. Лазаренка" з Полтавщини формулу просто переповіджено: "Ой і винеси ж, Господи милосердний, / Козаків з неволі / У рідний край, / На тихі води / Й и на ясні зорі, / В землю руську / До братів козаків / Славних запорозьців пожити / І тебе Господа милосердного восхвалити" [7, с. 303].

Підводячи певні попередні підсумки, зазначимо явно регіональний характер формули "молитва невольників про повернення у вітчизну": вона відтворюється в першу чергу в текстах, записаних від епічних співців з Полтавщини. Застосування цієї формули суворо закріплене за циклом "невільницьких" дум, за межами циклу її у скороченому вигляді використано у варіантах дум "Буря на Чорному морі" і "Олексій Попович", де турецьку неволю замістила смерть у морі, або й усяка біда, що очікує на людину. В єдиному записі думи "Три брати самарські", де вжито цю формулу, йдеться про небезпеку потрапити до полону в "турків і яничарів": вони "ще гіршу каторгу будуть завдавати" [4, с. 98]. Формульні вирази, що походять із компонентів розглянутої формули, теж вживаються лише в колі вказаних думових сюжетів. Слідування традиції тут явно переважає над новаторством, якісь зміни завдячують лише

творчому темпераментові співця та його особистому потягу до новацій. Розподілення словесного матеріалу формули між віршовими рядками у різних співців різниться, що свідчить про неможливість застосування до українських формул тих узагальнень стосовно зумовленості звучання формули метрикою, які були зроблені М. Перрі та А. Б. Лордом на матеріалі поем Гомера та сербського епосу. Вільний вірш думи – це не гекзаметр або десятерац, звідси й вільність у формуванні віршового рядка.

У другій частині роботи ми звернемося до статистичного опрацювання виявлених варіантів формули "молитва невольників про повернення у вітчизну" та формульних виразів, що походять від неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кирдан Б. П. Варьирование кобзарем М. Кравченко думы "Бедная вдова и три сына" / Б. П. Кирдан // Текстологическое изучение эпоса. – М. : Наука, 1971. – С. 47–63.

2. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думках у зв'язку з питанням про наверстування дум / Ф. Колесса // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1937. – Т. 155. Праці філологічної секції. – С. 29–67.

3. Лорд А. Б. Сказитель / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона ; послесл. Б. Н. Путилова, Статьи А. И. Зайцева, Ю. А. Клейнера. – М. : Издат. фирма "Восточная литература", 1994. – 369 с.

4. Українські народні думи / Изд. подгот. Б.П. Кирдан. – М. : Наука, Гл. ред. вост. лит-ры, 1972. – 560 с.

5. Українські народні думи. – Х. : Держ. Вид-во України, 1927. Т. 1 корпусу. Тексти №№ 1–13 і вступ К. Грушевської. – ССХХ, 176 с.

6. Українські народні думи. – Х. ; К. : Держ. Вид-во "Пролетар", 1931. – Т. 2. Тексти №№ 14–33 і передмова Катерини Грушевської. – XXXII, 304 с.

7. Українські народні думи / У п'яти томах. – К. : Вид-во ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – Том перший : Думи раннього козацького періоду. – 856 с.

8. Lord A.B. The Singer of Tales / A. B. Lord. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1960 (Harvard Studies in Comparative Literature, 24).

9. Parry M. Studies in the Epic Technique of the Oral Verse-Making. II. The Homeric language as the Language of Oral Poetry / M. Parry // Harvard Studies in Classical Philology. – 1932. – Vol. 43. – P. 1–50.

REFERENCES

1. Kirdan B. P. *Modifying the дума "Poor widow and three sons" by a kobza-player M. Kravchenko* [Varjirovanie kobzarem M. Kravchenko duma "Biednaja vdova i try syna"] / B.P. Kirdan // Tiekstologicheskoye izuchenie eposa. – Moskva : Nauka, 1971. – S. 47–63.

2. Kolessa F. *Formulas of completion in Ukrainian folk dumas in connection with a question about development of dumas* [Formuly zakinchennya v ukrayinskykh narodnykh dumax u zvyazku z pytanniam pro naverstvuvannya dum] / F. Kolessa // Zapysky Naukovogo tovarystva imeni Shevchenka. – 1937. – T. 155. Praci filologichnoyi sekciji. – S. 29–67.

3. Lord A. B. *The Singer of Tales* [Skazitel] / per. s angl. i komment. J.A. Klejnera y G.A. Levintona ; poslesl. B. N. Putilova, Statjy A.I. Zajceva, J. A. Klejnera. – Moskva : Izdat. firma "Vostochnaya literatura", 1994. – 369 s.

4. *Ukrainian folk dumas* [Ukrayinski narodni dumy] / Izd. podgot. B.P. Kirdan. – Moskva : Nauka, Gl. red. vost. lit-ry, 1972. – 560 s.

5. *Ukrainian folk dumas* [Ukrayinski narodni dumy]. – Kharkiv : Derzh. Vyd-vo Ukrayiny, 1927. – T. 1 korpusu. Teksty №№ 1–13 i vstup K. Grushevskoyi. – CCXX, 176 s.

6. *Ukrainian folk dumas* [Ukrayinski narodni dumy]. – Kharkiv ; K. : Derzh. Vyd-vo "Proletar", 1931. – T. 2. Teksty №№ 14–33 i peredmova Kateryny Grushevskoyi. – XXXII, 304 s.

7. *Ukrainian folk dumas* [Ukrayinski narodni dumy] / U pyaty tomax. – K. : Vyd-vo IMFE im. M. T. Rylskogo NAN Ukrayiny, 2009. – Tom pershyj: Dumy ranniogo kozaczkoogo periodu. – 856 s.

8. Lord A. B. *The Singer of Tales* / A.B. Lord. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1960 (Harvard Studies in Comparative Literature, 24).

9. Parry M. Studies in the Epic Technique of the Oral Verse-Making. II. The Homeric language as the Language of Oral Poetry / M. Parry // Harvard Studies in Classical Philology. – 1932. – Vol. 43. – P. 1–50.

Дата надходження до редакції – 22.09.2016 р.

Дата затвердження редакцією – 21.10.2016 р.